

PO RAZ KOLEJNY O „SKARBIE” Z CZERNIJOWA . „SKARB PIELGRZYMA DO ZIEMI ŚWIĘTEJ”. CZY TYLKO FANTAZJA?

ONCE MORE ON THE ‘HOARD’ FROM CHERNIYEVO. ‘THE HOARD OF A PILGRIM TO THE HOLY LAND’, OR JUST PHANTASY?

O tych rzeczach trzeba pamiętać: o tym, że wszystko od wieków w podobny sposób się dzieje i wiąż się powtarza, i o tym, że jest wszystko jedno, czy się będzie patrzyło na tesame rzeczy lat sto czy dwieście, czy przez wieczność.

Marek Aureliusz, *Rozmyślenia*, ks. 2.14;
tłum. M. Reiter, Warszawa 1958

Анотація

Дані про те, що у 1876 чи у 1878 році в Чернівці місцевий священник найшов у розсипу кургану горщик із монетами, що було неодноразово опубліковано в нумізматичній та археологічній літературі. У «великому горщику» були «римські, палестинські, арабські та візантійські монети». Серед них відомо лише 45 монет, які придбав Олександр Чоловський (1865-1944). Згідно з описом Б. Януша, були монети «Олександра Янняя (105-79), Ірода Агріппи (48-99), Августа, Юлії Августи, Тіберія (14-37), Нерона (54-68), колонії Аскалон, Антіоха II, колонії Нікея, Костянтина Великого, Валентиніана, іудейські та арабські» (збережено оригінальну форму запису). Черніївський скарб схожий на скарб з Княжої Криїці та Гальції (місцевість невідома), які визнані колекціями.

Ключем до розуміння того, що це «скарб паломника», є Олександр Чоловський, львівський історик та архівіст, що володів величезними знаннями у сфері археології та нумізматики, багато цікавився охороною пам'яток. Чоловський мав приватну колекцію монет, серед яких були також і сумнівні знахідки.

Якщо припустити, що серед 45 монет, придбаних Чоловським, відображається весь склад «скарбу», можна зрозуміти, що монети зібрані на Близькому Сході. Національна структура регіону у XIX столітті дає можливість залучення монет з Близького Сходу до Чернівева.

Зазначення Святої Землі як місця походження монет можливо. Перша інформація місця про польського паломника, який носив монети, зібрані на Святій Землі, належить Миколі Радивілли (1549-1616). У другій половині XIX століття увінчана науковими поїздками Попяків до Святої Землі.

Abstrakt polski

W literaturze numizmatycznej i archeologicznej powtarzana jest informacja, że w 1876 lub 1878 roku w „Czernijowie koło Stanisławowa” (obecnie Ivano-Frankovsk) miejscowy kapłan rozkopując okoliczne kurhany, znalazł „garnek z monetami”. W „dużym garnku” miały być monety „rzymskie, palestyńskie, arabskie i bizantyńskie”. Spośród nich Aleksander Czołowski (1865-1944) uratować miał 45 sztuk.

Wśród 45 monet uratowanych przez dr. Czołowskiego miały być monety (zachowano pisownię jednej z pierwszych publikacji): „Aleksandra Janneusa (105-79), Heroda Agryppy (48-99), Augusta, Julii Augusty, Tyberiusza (14-37), Nerona (54-68), kolonii Askalonu, Antyocha II, kolonii Nicei, Konstantyna W., Walentynian, tudzież żydowskie, bizantyńskie i arabskie” Zespół z Czernijowa jest podobny do „skarbow” z Kniaziej Krynicy i ”z Galicji” traktowane są jako pewnego rodzaju ślad po kolekcjach numizmatycznych, zapewne stworzonych niedaleko od miejsca znalezienia „skarbow”

Kluczem do oceny „skarbu pielgrzyma”, jest osoba Aleksandra Czołowskiego, postaci bez wątplenia niezwykle zasłużonej dla ratowania zabytków przeszłości. Przyjmując, że 45 monet

kupionych przez A. Czołowskiego oddaje strukturę całego zespołu, który musiał być zdecydowanie większy, to bez wątpienia mógł on zostać zebrany na Bliskim Wschodzie. Wskazanie na Ziemię Świętą jest z pewnością prawidłowe, chociaż dopuścić można również pochodzenie monet z południowej Syrii.

Jeśli zaś odnieść się do atrakcyjnego stwierdzenia, że mamy do czynienia ze „skarbem pielgrzyma” warto zwrócić, że pierwsza wiadomość o monetach zebranych w Ziemi Świętej i wiezionych do Polski, to opis napadu na Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę” (1549-1616). W drugiej połowie tego stulecia pojawili się w Syrii i Ziemi Świętej polscy podróżnicy, którzy przybyli w te strony w celach naukowych. W trakcie takich wypraw bez problemu można było zebrać zespół monet, które miały zostać znalezione w Czernijowie.

Summary

The information, that in 1876 or in 1878 in Cherniyevo village, not far from Stanislavov (at present Ivano-Frankovsk), that a vase full of coins was found by the local priest, was, and is many times, repeated in the numismatic and archaeological literature. The ‘big vase’ consisted of ‘Roman, Palestinian, Arabian and Byzantine coins’. Only 45 pieces were rescued by Aleksander Czołowski (1865-1934). According to the description of B. Janusz among these 45 pieces were coins of ‘Alexander Janneus (105-79), Herod Agrippa (48-99), Augustus, Iulia Augusta, Tiberius (14-37), Nero (54-68), the colony of Ascalon, Antiochus II, the colony of Nicea, Constantine the Great, Valentinian, as well as Judean, Byzantine and Arabian pieces’ (the original form of the note is preserved). The Cherniyevo hoard is similar to the finds from Kaniazja Krynitsa and ‘Galicja’ which are often considered to be the remains of local numismatic collections.

The key to understanding the ‘Pilgrim hoard’ is the activity of Alexander Czołowski, an eminent historian and archivist from Lvov, with a great knowledge of archaeology and numismatics, devoted to the conception of protecting historical monuments. He has also assembled a private numismatic collection, containing a quite significant number of doubtful finds.

If the view that the 45 coins rescued by A. Czołowski represent the real structure of ‘the find’ (or more probably the collection) is accepted, it is possible to subscribe to the opinion that such an assemblage was formed in the Near East. The ethnic structure of 19th century Stanislavov region suggests that such assemblage could be transported from Near East to Cherniyev.

The general interest in the Holy Land can be supported by historical evidence too. The first known Polish pilgrim to the Holy Land, who also collected coins, is Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (1549-1616). It was only in the second half of the 19th century that the first scientific mission of Poles to the Holy Land began.

Ключові слова: скарб паломника, Свята Земля, античні монети.

Key words: pilgrim treasure, Holy Land, ancient coins.

W literaturze numizmatycznej i archeologicznej powtarzana jest informacja, że w 1876 lub 1878 roku w „Czernijowie koło Stanisławowa”¹ (obecnie Ivano-Frankovsk) miejscowy kapłan rozkopując okoliczne kurhany, znalazł „garnek z monetami”². Napisano nawet, że naczynie odkryto w grobie, obok „szkieletu ludzkiego”³, chociaż „opisu grobów nie podano”.

Informację o miejscu znalezienia skarbu połączono z opisem cmentarzyska w Czerniejowie koło Stanisławowa, gdzie „pod lasem” był „szereg mogił tworzących rozległe cmentarzysko”⁴. W 1887 r. (dziesięć lat po znalezieniu skarbu) napisał o tym zajmujący się historią regionu Alojzy Szarlowski (1845-1911)⁵. Wspomniał on, iż cmentarzysko oglądali dr Oskar Lenz (1848-1925), austriacki geolog w latach 1877-1879 podróżujący po Galicji, oraz prof. Maryan Łomnicki (1845-1915), także geolog.

¹ Janusz 1918: 214 nr 514.

² Janusz 1918: 214 nr 514; Jaworski 1905: 283.

³ Janusz 1918: 214 nr 514.

⁴ Szarlowski 1887: 333-334.

⁵ Szarlowski 1887: 333-334.

Cmentarzysko to zwiedzili również specjaliści niemieccy¹, którzy uznali, że są to kurhany z epoki brązu². A. Szarłowski nie wspomniał w swoim tekście o znalezieniu „skarbu”. Rodzi się więc pytanie, czy połączenie wsi Czerniejew z cmentarzyskiem we wsi Czerniejów, jest poprawne. W artykule z 1905 r., odnoszącym się do publicznego wystąpienia A. Czołowskiego, Franciszek Jaworski (1873-1914), historyk i kolekcjoner, napisał, że skarb znaleziono w Czerniejowie w „dużym garnku”³, nie wspominając o cmentarzysku. Opisany skarb zestawiony został ze „skarbem Michałkowskim” (pod pojęciem tym kryją się dwa znaleziska przedmiotów ze złota⁴) – zdaniem autora w obu przypadkach część znalezionych zabytków potraktowano jako metalowy złom⁵.

W garnku, „dużym garnku” według F. Jaworskiego⁶, wykopanym w Czerniejewie miały być monety „rzymskie, palestyńskie, arabskie i bizantyńskie”. Spośród nich Aleksander Czołowski (1865-1944) uratować miał 45 sztuk. Reszta przetopiona być miała na dzwony. W tym ostatnim stwierdzeniu domyślać się można informacji, iż byłyby to monety brązowe, które dodano do zgromadzonego wcześniej złomu.

Wśród 45 monet uratowanych przez dr. Czołowskiego miały być monety (zachowano pisownię jednej z pierwszych publikacji): „Aleksandra Janneusa (105-79), Heroda Agryppy (48-99), Augusta, Julii Augusty, Tyberyusza (14-37), Nerona (54-68), kolonii Askalonu, Antyocho II, kolonii Nicei, Konstantyna W., Walentynian, tudzież żydowskie, bizantyńskie i arabskie”⁷. Ze względu na skład znalezisko określono jako „skarbu pielgrzyma do Ziemi Świętej”. Kto wprowadził takie określenia zespołu nie wiadomo. Na podstawie zachowanych danych nie ma jednak wątpliwości, że monety mogły zostać zgromadzone na Bliskim Wschodzie. Nie są znane jakiegokolwiek ilustracje zabytków, nawet tych będących w posiadaniu A. Czołowskiego.

Informacje o „skarbie pielgrzyma” uzupełniano niekiedy niewielkim komentarzem, zazwyczaj poddającym w wątpliwość wartość poznawczą znaleziska. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że skarb z Czerniejowa nie jest jedynym zespołem budzącym zastrzeżenia. Należy przywołać w tym miejscu skarb z Kniaziej Krynicy (obl. Czerkassy) – w jego skład wchodzić miały monety Pantikapajonu, Fanagorii oraz „inne monety bosporańskie”, którym towarzyszyć miały monety z Aleksandrii w Egipcie oraz pieniądź rzymski, dokładniej nie opisany⁸. Można też ten swoisty wykaz uzupełnić o tzw. skarb z Galicji – monety Olbii, Chersonezu, oraz bosporańskie od IV w. p.n.e. do IV w. n.e.⁹

Zespoły z Kniaziej Krynicy i „z Galicji” traktowane są jako pewnego rodzaju ślad po kolekcjach numizmatycznych, zapewne stworzonych niedaleko od miejsca znalezienia „skarbów”¹⁰.

Kluczem do oceny „skarbu pielgrzyma”¹¹, jest osoba Aleksandra Czołowskiego, postaci bez wątpienia niezwykle zasłużonej dla ratowania zabytków przeszłości. Sprawa tego skarbu jest istotna także dlatego, że w łódzkim Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym są dwa zespoły monet antycznych, głównie bosporańskich, które pochodzą ze zbiorów A. Czołowskiego i które budzą szereg wątpliwości. W sposób szczególny uwaga ta odnosi się do tak zwanego skarbu z Iwanic¹², koło Dubna¹³. Nie

¹ Szarłowski 1887: 333-334.

² Hahn et al. 1886: 602.

³ Jaworski 1905: 283

⁴ Przybysławski 1898; Janusz 1918: 67-70 nr 43.

⁵ Jaworski 1905: 283.

⁶ Jaworski 1905: 283.

⁷ Janusz 1918: 214 nr 514.

⁸ Pułaski 1903.

⁹ Kubiak 1978: 194 no. 6.

¹⁰ Mielczarek 1983: 11-12; Kropotkin 1961:87 no. 1199.

¹¹ Majewski 1949: 113 nr 519; Brajčevskij 1959: 169 nr 606; Kropotkin 1961: 77 nr 943; Kropotkin 1962: 36 nr 257. W pracach tych dalsza literatura.

¹² Trudno określić o jakie miejsce chodzi. Na północ od Dubna jest miejscowość Iwanie. Może być to nazwa lokalna.

¹³ Mikołajczyk 1981:29 no. 105

można wykluczyć tego, iż na zespół z Iwanic składają się znaleziska monet z rozmaitych regionów Wołynia.

Dr Aleksander Czołowski był osobą ważną w środowisku numizmatyków lwowskich, był członkiem Związku Numizmatyków Lwowskich¹. Był historykiem poważnie zainteresowanym archeologią² i numizmatyką³, zwracającym dużą uwagę na ochronę zabytków. Był bibliotekarzem i archiwistą⁴, dyrektorem Muzeum Historycznego Miasta Lwowa, Biblioteki Miejskiej, miejskiego archiwum i innych instytucji⁵. W jego numizmatycznej kolekcji były monety polskie oraz pieniądz antyczny (starożytnej Grecji i Rzymu), w tym liczne egzemplarze „wykopane w ziemi”⁶. Obok monet A. Czołowski gromadził medale. W jego posiadaniu były monety antyczne odkryte w okolicach Kołomyi⁷ oraz z okolic Tyśmienicy. Dokładnego spisu zbioru A. Czołowskiego nie ma. Gdy w latach II wojny światowej spakowano kolekcję, mieścić się ona miała w 36 pudełkach⁸.

Zwrócono wyżej uwagę, że w odniesieniu do „skarbów” z Kniaziej Krynicy i „Galicji”, możemy mieć do czynienia z pozostałościami kolekcji. Podobną opinię można odnieść do „skarbu pielgrzyma do Ziemi Świętej”. Jeśli uznamy za prawdziwe dane o miejscu i okolicznościach odkrycia – garnek wkopany w nasyp kurhanu z epoki brązu, przypadkowo ulokowany w grobie (jeśli nie jest to dodatek mający na celu podniesienie atrakcyjności znaleziska), to zauważyć należy, że ukrycie pieniędzy w nasypie kurhanu nie było czymś wyjątkowym. Odpowiadało klasycznym „wzorcom” deponowania w ziemi⁹.

Istotny jest jednak skład zespołu. Przyjmując, że 45 monet kupionych przez A. Czołowskiego oddaje strukturę całego zespołu, który musiał być zdecydowanie większy, to bez wątpienia mógł on zostać zebrany na Bliskim Wschodzie. Wskazanie na Ziemię Świętą jest z pewnością prawidłowe, chociaż dopuścić można również pochodzenie monet z południowej Syrii.

Niezwykle istotne pytania, kiedy i w jakich okolicznościach zespół monet zebrany na Bliskim Wschodzie dotarł do Czerniejewa. Stwierdzenie, że były tam monety „żydowskie, bizantyńskie (do XIII w.¹⁰) i arabskie”¹¹, po wymienieniu monet antycznych (nie wiadomo kto dokonał określenia) sugeruje, iż mogły być to monety późniejsze, być może nawet nowożytne¹². Mogły więc dotrzeć one nawet w XIX w. – nie ma informacji o stanie zachowania monet. Nie da się bowiem wykluczyć, że monety antyczne stanowiły „domieszkę” do młodszych monet¹³. Struktura narodowościowa XIX-wiecznego Stanisławowa, sprzyjała możliwości „transportu” monet z Bliskiego Wschodu.

Jeśli zaś odnieść się do atrakcyjnego stwierdzenia, że mamy do czynienia ze „skarbem pielgrzyma” warto zwrócić, że pierwsza wiadomość o monetach zebranych w Ziemi Świętej i wiezionych do Polski, to opis napadu na Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę” (1549-1616), który miała miejsce we Włoszech, niedaleko ot Pescary. Z opisu wynika, że miał on oddzielnie owinięte „stare” monety, które zebrał podczas swojej podróży do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu¹⁴. Pielgrzymki do Ziemi Świętej stały się bardziej

¹ *Założenie ...* 1925.

² Kostrzewski 1949:73; Laszak 2004:79-94.

³ He was a member of Lvov Numismatic Association – *Założenie ...* 1925:28.

⁴ Zielińska 1991.

⁵ Chwalewik 1926: 372,382, 399, 405; Zieliński 1946; Zima 1992; Laszak 2004;

⁶ Chwalewik 1926:423. Zobacz – *Referat ...* 1925:54.

⁷ *Katalog ...* 1885, nr 2002, 76-113; Przybysławski 1906: 39; Janusz 1918: 161-162 no. 286; Majewski 1949: 125 no. 672. Brajčevskii 1959: 169 nr 600-602; Kropotkin 1961: 76 nr 902, ale podane w obu publikacjach dane porównaj z Mielczarek 1986. Zobacz też Mielczarek 1982 oraz Mielczarek 1983:12-13,25-27.

⁸ Strzałkowski 1991: 44, 90; Laszak 2004: 30, 31

⁹ Mikołajczyk 1979.

¹⁰ Jaworski 1905: 283 – datowanie takie nie zostało uzasadnione.

¹¹ Janusz 1918 214 nr 514.

¹² Zobacz Mikołajczyk 1979.

¹³ Mikołajczyk 1975: 81-82

¹⁴ Radziwiłł M.K. „Sierotka” [1962]; Abramowicz 1981: 87. Bystron 1930: 28-40. Zobacz też Kalinowski 2004: 69-70.

popularne w XIX wieku¹. W drugiej połowie tego stulecia pojawili się w Syrii i Ziemi Świętej polscy podróżnicy, którzy przybyli w te strony w celach naukowych². Dotyczyły one w dużej części trasy od Bejrutu, przez Damaszek do Baalbek, Nazaretu. Betlejem i Jerozolimy³. W trakcie takich wypraw bez problemu można było zebrać zespół monet, które miały zostać znalezione w Czerniowiu.

Literatura

1. Abramowicz A. 1981. Początki zainteresowań monetą antyczną w Polsce, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 81-91.
2. Braičevskij M.I. 1959. Rims’ka moneta na території Ukraini, Kiiv.
3. Bystroń J.S. 1930, Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147-1914, Kraków.
4. Chwalewik E. 1926. Zbiory polskie. Archiwa biblioteki gabinety galerje muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie, vol. I, Warszawa-Kraków.
5. Hahn F., Hochstetter F., Pokorny A. 1886, Unser Wissen von der Erde. Allgemeine Erdkunde, vol. I, Prag-Leipzig.
6. Janusz B. 1918. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej, Lwów.
7. Jaworski F. [Fr. J.] 1905. Jaką drogą poszły zabytki, „Tydzień”. Dodatek literacko-naukowy „Kurjera Lwowskiego” 13.35, 283-284.
8. Kalinowski S. 2004. Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII wieku, „Peregrinus Cracoviensis” 15, 65-74.
9. Katalog ... 1985. Katalog Wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie 1885, Lwów.
10. Kostrzewski J. 1949. Dzieje polskich badań prehistorycznych, Poznań.
11. Kropotkin V.V. 1961. Klady rzymskich monet na території SSSR, Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov, vyp. G 4-4], Moskva.
12. Kropotkin V.V. 1962. Klady vizantijskich monet na території SSSR, Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov, vyp. E 4-4], Moskva.
13. Kubiak S. 1978. Znaleźiska monet greckich z obszaru Polski. „Wiadomości Numizmatyczne” 12.3-4, 190-217.
14. Laszak E. 2004. Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865-1944), Łódź.
15. Majewski K. 1949. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław.
16. Mielczarek M. 1982. Znaleźiska monet rzymskich z terenu Ukrainy w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria numizmatyczna i konserwatorska 2, 31-38.
17. Mielczarek M. 1983. Monety państwa bosforskiego w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria numizmatyczna i konserwatorska 3, 5-29.
18. Mielczarek M. 1986. Znaleźiska monet starożytnych z Kołomyi i jej okolic, Ukraina. Pomyłka, niedokładności, nieporozumienia. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria numizmatyczna i konserwatorska 6, 53-60.
19. Mikołajczyk A. 1975. Antyczne monety w znaleźiskach nowożytnych, „Biuletyn Numizmatyczny” 5, 81-82.
20. Mikołajczyk A. 1979. Romantyczne iluzje i ekonomiczna rzeczywistość skarbów monet z XVI-XVII wieku: kilka przykładów środkowopolskich, „Wiadomości Numizmatyczne” 23.3, 160-167.
21. Mikołajczyk A. 1981. Zbiory numizmatyczne Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 5-67.
22. Przybylski W. 1898. Dwa zło skarby w Michałkowie, odbitka z Teki Konserwatorskiej, Rocznik II, Lwów, 1-13.

¹ Bystroń 1930; Reychman 1972: 33-38

² Reychman 1972: 86, 142.

³ Reychman 144.

23. Przybysławski W. 1906. Repertoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej. Lwów.
24. Pułaski F. 1903. Wykopalisko monet bosporańskich w Kniższej Krynicy na Ukrainie, powiat lipowiecki. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 14.1-2, 5-13.
25. Radziwiłł M.K. „Sierotka” [1962], Podróż do ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582-1584, opracowanie L. Kukulski, Warszawa.
26. Referat ... 1925. Referat „O wykopaliskach monet starożytnych na ziemiach polskich”. In Kronika. „Zapiski Numizmatyczne” [Lwów] 1.2, 54.
27. Reychman J. 1972. Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w., Warszawa.
28. Strzałkowski J. 1991. Zbiory polskich monet i medali, Łódź.
29. Szarłowski A. 1887. Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym (z planem miasta i mapą powiatu), Stanisławów. Założenie ... 1925. Założenie „Związku numizmatyków lwowskich. „Zapiski Numizmatyczne” [Lwów] 1.1, 28-30.
30. Zielińska T. 1991. Zbiory archiwalne Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych. „Archeion” 89, 37-60.
31. Zieliński J. 1946. Aleksander Czołowski (1865-1944). „Kwartalnik Historyczny” 53, 459-463.
32. Zima I. 1992. Aleksander Czołowski jako badacz dziejów Lwowa, Wrocław-Warszawa-Kraków [„Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 47.1-2].

References

1. Abramowicz, A. (1981). *Początki zainteresowań monetą antyczną w Polsce* [Beginnings of interest in the ancient coin in Poland], „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 81-91. [in Polish].
2. Braičevskij, M. I. (1959). *Rims'ka moneta na teritorii Ukraini* [Roman coin on the territory of Ukraine], Kiyiv. [in Ukrainian].
3. Bystroń, J. S. (1930), *Polacy w Ziemi Świętej, Syrii i Egipcie 1147-1914* [Poles in the Holy Land, Syria and Egypt 1147-1914], Kraków. [in Polish].
4. Chwalewik, E. (1926). *Zbiory polskie. Archiwa biblioteki gabinetu galerje muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie* [Polish collections. Library archives cabinets galleries museums and other collections of memorabilia of the past in homeland and in exile], vol. I, Warszawa-Kraków. [in Polish].
5. Hahn, F., Hochstetter F., Pokorny A. (1886) *Unser Wissen von der Erde. Allgemeine Erdkunde* [Our knowledge of the earth. General Geography], vol. I, Prag-Leipzig. [in German].
6. Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej* [Prehistoric monuments of Eastern Galicia], Lwów. [in Polish].
7. Jaworski, F. [Fr. J.] (1905). *Jaką drogą poszły zabytki* [Which monuments have gone along the road?], „Tydzień”. Dodatek literacko-naukowy „Kurjera Lwowskiego” 13.35, 283-284. [in Polish].
8. Kalinowski, S. (2004). *Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII wieku* [Pilgrimage of the Radziwiłł family in the 16th and 17th centuries], „Peregrinus Cracoviensis” 15, 65-74. [in Polish].
9. Katalog ... (1985). *Katalog Wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie 1885* [Catalog of the Archaeological and Ethnographic Exhibition in Lviv 1885], Lwów. [in Polish].
10. Kostrzewski, J. (1949). *Dzieje polskich badań prehistorycznych* [History of Polish prehistoric research], Poznań. [in Polish].
11. Kropotkin, V. V. (1961). *Klady rymskich monet na teritorii SSSR, Archeologija SSSR* [Treasures of Ancient coins on the territory of the USSR]. *Svod Archeologičeskich Istočnikov*, vyp. G 4-4], Moskva. [in Russian].
12. Kropotkin, V. V. (1962). *Klady vizantijskich monet na teritorii SSSR* [Treasures of Byzantine coins on the territory of the USSR], *Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov*, vyp. E 4-4], Moskva. [in Russian].
13. Kubiak, S. (1978). *Znaleziska monet greckich z obszaru Polski* [Findings of Greek coins from Poland]. „Wiadomości Numizmatyczne” 12.3-4, 190-217. [in Polish].

14. Laszak, E. (2004). *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865-1944)* [Scientific activity of Aleksander Czołowski (1865-1944)], Łódź. [in Polish].
15. Majewski, K. (1949). *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław. [in Polish].
16. Mielczarek, M. (1982). *Znaleziska monet rzymskich z terenu Ukrainy w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* [Findings of Roman coins from Ukraine in the collection of the Archaeological and Ethnographic Museum in Łódź]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*”, seria numizmatyczna i konserwatorska 2, 31-38. [in Polish].
17. Mielczarek, M. (1983). *Monety państwa bosforskiego w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* [Coins of Bosnia in the collection of the Archaeological and Ethnographic Museum in Łódź]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*”, seria numizmatyczna i konserwatorska 3, 5-29. [in Polish].
18. Mielczarek, M. (1986). *Znaleziska monet starożytnych z Kołomyi i jej okolic, Ukraina. Pomyłka, niedokładności, nieporozumienia* [Finds of ancient coins from Kolomyia and its surroundings, Ukraine. Mistake, inaccuracy, misunderstanding]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*”, seria numizmatyczna i konserwatorska 6, 53-60. [in Polish].
19. Mikołajczyk, A. (1975). *Antyczne monety w znaleziskach nowożytnych* [Ancient coins in modern finds], „*Biuletyn Numizmatyczny*” 5, 81-82. [in Polish].
20. Mikołajczyk, A. (1979). *Romantyczne iluzje i ekonomiczna rzeczywistość skarbów monet z XVI-XVII wieku: kilka przykładów środkowopolskich* [Romantic illusions and the economic reality of the treasures of coins from the sixteenth to the seventeenth centuries: a few examples of Central Poland], „*Wiadomości Numizmatyczne*” 23.3, 160-167. [in Polish].
21. Mikołajczyk, A. (1981). *Zbiory numizmatyczne Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* [Numismatic collection of the Archaeological and Ethnographic Museum in Łódź]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*”, seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 5-67. [in Polish].
22. Przybysławski, W. (1898). *Dwa złote skarby w Michałkowie, odbitka z Teki Konserwatorskiej* [Two golden treasures in Michałków, a copy from the Conservation Tent], *Rocznik II*, Lwów, 1-13. [in Polish].
23. Przybysławski, W. (1906). *Repertoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej* [Repertory of prehistoric monuments of Eastern Galicia]. Lwów. [in Polish].
24. Pułaski, F. (1903). *Wykopalisko monet bosporańskich w Kniazie Krynicy na Ukrainie, powiat lipowiecki* [Excavation of the Bosporan coins in Kniazia Krynica in Ukraine, the Lipowiec district]. „*Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*” 14. 1-2, 5-13. [in Polish].
25. Radziwiłł, M.K. (1962). „*Sierotka*”, *Podróż do ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582-1584, opracowanie L. Kukulski* [“Orphan”, Journey to the Holy Land, Syria and Egypt 1582-1584, developed by L. Kukulski], Warszawa. [in Polish].
26. Referat ... 1925. Referat „*O wykopaliskach monet starożytnych na ziemiach polskich*”. In *Kronika. „Zapiski Numizmatyczne”* [Lwów] 1.2, 54. [in Polish].
27. Reychman, J. (1972). *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.* [Polish Travelers in the Middle East in the 19th Century], Warszawa. [in Polish].
28. Strzałkowski, J. (1991). *Zbiory polskich monet i medali* [Collections of Polish coins and medals] Łódź. [in Polish].
29. Szarłowski, A. (1887). *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym (z planem miasta i mapą powiatu), Stanisławów. Założenie* [Stanisławów and Stanisławów powiat in terms of historical and geographical and statistical (with the city plan and powiat map), Stanisławów. Assumption] ... 1925. *Założenie „Związku numizmatyków lwowskich. „Zapiski Numizmatyczne”* [Lwów] 1.1, 28-30. [in Polish].
30. Zielińska, T. (1991). *Zbiory archiwalne Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*. [The collection of the documents of Alexander Cholowski in the Main Archive of the Old Acts] „*Archeion*” 89, 37-60. [in Polish].
31. Zieliński, J. (1946). *Aleksander Czołowski (1865-1944)*. [Alexander Cholowski (1865-1944)] „*Kwartalnik Historyczny*” 53, 459-463. [in Polish].

32. Zima, I. (1992). *Aleksander Czołowski jako badacz dziejów Lwowa, Wrocław-Warszawa-Kraków* [Aleksander Czołowski as a researcher of the history of Lviv] „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*” 47.1-2]. [in Polish].